

УДК 821. 161. 2. 09

Людмила Ромащенко

Черкаський національний університет
ім. Б. Хмельницького

ІВАН ФРАНКО І ТЕОДОР ТОМАШ ЄЖ

У статті розглядаються особисті і творчі взаємини Івана Франка і Теодора Томаша Єжа. Насамперед наголошується на демократичних устремліннях обох митців і водночас на розбіжностях в оцінці українського визвольного руху, на схожих оцінках творчості польських митців (зокрема Яна Каспровича), на критичній реценції романтизму і польського реалізму.

Ключові слова: польський, український, письменник, критика, демократичний, соціальний, романтизм, реалізм.

Romaszczenko Ludmyla. Iwan franko i Teodor Tomasz Jez. W artykule rozpatrują się osobiste i twórcze stosunki Iwana Franki i Teodora Tomasza Jeża. Najpierw akcentuje na demokratycznych dążeniach obu artystów i jednocześnie na kontrowersjach w ocenie ukraińskiego wyzwolenczego ruchu, na podobnych szacunkach twórczości polskich artystów (w szczególności Jana Kasprovicha), na krytycznej recepcji romantyzmu i polskiego realizmu.

Słowa kluczowe: polski, ukraiński, pisarz, krytyka, demokratyczny, socjalny, romantyzm, realizm.

Romaschenko Ludmyla. Ivan Franco and Theodore Jez. In the article the personal and creative mutual relations of Ivan Franco and Theodore Jez are examined. Special attention is paid to democratic aspirations of both artists and at the same time to divergences in the estimation of the Ukrainian liberation movement, to the alike estimations of work of the Polish artists (for example Jan Kasprovich), to the critical reception of romanticism and Polish realism.

Keywords: Polish, Ukrainian, writer, criticism, democratic, social, romanticism, realism.

У парадигмі українсько-польських літературних і громадських взаємин Іван Франко займає першорядне місце. Це питання свого часу найдокладніше досліджував Григорій Вервес¹. А проте й досі цікавою і не прочитаною сторінкою в них залишаються творчі стосунки Каменяра і польського письменника Теодора Томаша Єжа (1824–1915)².

Польська дослідниця ХХ століття Марія Островська вважає Єжа-Мілковського «однією з найцікавіших польських особистостей» ХІХ століття. Цей «жовнір і письменник, який, одклавши шаблю задля справи вітчизни, брався за перо» [5, с. 2], нині несправедливо призабутий і малознаний. Ще раніше Іван Франко також високо оцінював його, називав «знаменитим романістом», відносив до «передових критиків» [2, с. 260], «польських патріотів» [50, с. 84]. А висловлювання

¹ Див.: Вервес Г. Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин. — К., 1957; Вервес Г. Польська література і Україна. — К.: Рад. письменник, 1985.

² Теодор Томаш Єж — справжнє прізвище Зигмунт Фортунат Мілковський — народився 23 березня 1824 року на Поділлі, у невеликому мальовничому селі з милозвучною назвою Сарацея. Навчався в гімназії в Немирові, але перші його кроки на ниві освіти були далеко не хвалебними: заглядав до чарки, залазив у борги і навіть розбишакував. На час навчання в Немирові припадають перші поетичні спроби юнака. Щоб урятувати сина, батько забрав його додому, перервавши освіту хлопця. Згодом Фортунат поступає на математично-фізичний факультет Одеського ліцею. Закінчивши його у 22-річному віці, повертається додому з наміром приготуватися до кандидатського екзамену в Київський університет. У 1847 році він студіює тут як вільний слухач на математичному факультеті.

іншого польського дослідника про Єжа — «політик, суспільний діяч, письменник і публіцист, великий демократ і шляхетний націоналіст» [3, с. 244] — цілковито окреслюють багатогранну діяльність Франка.

Франка з Єжем зближували насамперед демократичні переконання. Перший очолив, по суті, демократичний рух на Галичині, спрямований проти утисків польської шляхти і австрійського уряду, за що зазнавав переслідувань. У своїй літературній і громадській діяльності Іван Якович поєднував ідею соціального і національного визволення.

Дослідники життя і творчості Єжа одноставно підкреслюють його демократичні устремління: «...невтомний борець, піонер прагнень до незалежності і демократії, що традиції еміграційної політики впроваджував аж до ХХ століття і поза кордонами Польщі, прагнув постійно підтримувати вогнище боротьби за незалежність» [4, с. 384]. «Ім'я Польщі, свобода пригноблених народів, класова рівність були для нього бойовою сурмою, яка закликала до подвигу» [5, с. 2], — пише про нього Островська. До таких оцінок спонукали реальні підстави. У 1848 році Єж брав участь в угорському повстанні, після чого доля закинула його до Туреччини, а пізніше до Англії, де вступив до «Демократичного товариства». Як агент комітету європейської демократії під час Кримської війни пройшов Сербію і Болгарію, у 1863 році став учасником польського визвольного руху, після поразки якого йому судилася доля емігранта. Усе своє життя Єж-Мілковський присвятив демократичній ідеї, яка просвічувала крізь його твори, хоч інколи він не звертав достатньої уваги на художнє опрацювання матеріалу. Заради цієї ідеї він жив, працював і закликав до цього інших. «Чи візьмемо до рук його “Василя Голуба”, — пише Константи Войцеховський, — чи “Історію про прапрадіда”, чи інший з його перших творів, у кожному прочитаємо ту думку демократичну. Але не тільки людом займався Єж у своїх романах. Аристократії вказував на самолюбство, гонитву за особистою користю з приниженням гідності власної і національної, шляхті — на марнотратство і порожнє життя, жінкам на брак належної освіти — закликав же до праці мурашкової, витривалої, до науки, до сумлінного виконання обов'язку» [6, с. 310]. Заклики до праці і світла науки — це й життєве та естетичне кредо великого Каменяра. Згадаймо його програмний вірш «Гімн» («Вічний революціонер — / Дух, наука, думка, воля...») або цикл «Веснянки» («Дай працювать, працювать, працювати, / В праці сконать!» чи «Порви пута віковії, / Що скували думку людську! / Двигни з п'їтьми люд робучий»).

Франкові насамперед імпонували революційно-демократичні настрої Єжа, його участь у боротьбі за свободу народів. У листі до Михайла Драгоманова від 7 жовтня 1894 року він писав: «Щодо Мілковського, то справді кацапи набрехали, пишучи, немовби то я говорив про якоесь його гетьманство на Україні і в Польщі. Ми з Мілковським тільки тепер познайомились і то бачились дуже мало. Мене просив його зять Равіта-Гавронський зайти до нього нього, та я не йшов. В кінці затягли мене на прощальний банкет... Там прийшлося й мені сказати кілька слів на честь Єжа, і я, піднісши його українське походження, поклав натиск на те, що він козацьку свободолюбність виніс поза границі України і Польщі, що вмів здобутися на симпатизування з придунайськими слов'янами і в найкращих сво-

їх повістях величав боротьбу тих слов'ян з турками, навіть в такі моменти, коли його земляки з польсько-державного погляду організували волонтерів, щоб помагати туркам проти слов'ян» [49, с. 521–522]. Проте Франка не задовольняють деякі погляди Єжа на визвольний рух українського народу, він відносить його до польських патріотів, «що пишуть по-українськи або в польських писаннях силкуються дати синтезу польськості й українофільства (Висоцький), або, виходячи від абстрактної любові до України, вміють погодити з нею ненависть до українського національного руху (Єж, Равіта Гавронський)» [47, с. 192]. Ця суперечливість громадсько-політичних поглядів Єжа відбивається й у його творчості, зокрема в трилогії «З бурхливої хвилі».

Революційно-демократичні переконання Франка виявились у численних розвідках про польську літературу. Літературно-критичні праці дають чітке уявлення про його розуміння польського літературного процесу, починаючи від найдавніших часів і до кінця XIX–поч. XX століття. Франка цікавили епохальні періоди в розвитку польської літератури, її знакові постаті (Адам Міцкевич, Юліуш Словацький, Болеслав Прус, Марія Конопницька, Ян Каспрович), діяльність представників «української школи» в польському письменстві. Звісно, його найперше приваблювала сучасна йому польська література, але він усвідомлював, що творчість найвидатніших польських письменників 80–90-х років успадкувала кращі традиції, ідейно-естетичні настанови попередників. Особливо впливовими були традиції польської літератури першої половини XIX століття, літератури доби романтизму, до неї й були звернені погляди Франка. Польську романтичну літературу критик розглядає у двох ракурсах: у її зв'язках із українською і з позицій висвітлення принципів для польської літератури 80–90-х років проблем, серед яких на першому місці — проблема реалістичного відтворення життя народу. Питанням народності та реалізму в польській літературі 80–90-х років присвячені праці «Польський селянин у висвітленні польської літератури», «Сучасні польські поети» і «Поезія Яна Каспровича», на якій ми зупинимось пізніше.

I. Франко був особисто знайомий із багатьма польськими письменниками, літературознавцями, журналістами, перекладачами, з якими співробітничав у польських газетах та журналах, обговорював актуальні проблеми літературного та суспільного життя, вів жваву переписку чи мав довголітні дружні стосунки. Це засвідчують польські культурні діячі, сам Франко, а також численний епістолярій, у якому листи від Яна Каспровича, Олександра Свентоховського, Адама Віслицького, Болеслава Вислоуха, Стефана Жеромського, Анджея Немоевського, Людвіка Кшивицького, Ісидора (Ізидора) Коперницького, братів Дашінських, Фредро-молодшого, Яна Карловича, Юзефи Остої (Савицької) та ін. Ці матеріали повністю спростовують твердження про ворогування Франка з польськими культурними діячами. З приводу подібних обвинувачень письменник зауважував: «Говорено про мене, що я ненавиджу польську шляхту. Якщо до польської шляхти зарахувати Ожешко й Конопницьку, Пруса й Ленартовича, Остою й Карловича, — то така думка про мене буде цілком несправедлива, бо цю справжню польську шляхту, цю еліту польського народу ціну і люблю, як люблю всіх благородних людей власного і кожного іншого народу. Що таким самим почуттям не обдаровую того

чи іншого галицького шляхтича або й навіть більшої їх частини, то, певно, з причин цілком відмінної натури від тих, які велять мені любити перших. Якщо серед галицьких шляхтичів знайду коли які симпатичні винятки, не занедбаю ударити про них у великий дзвін» [31, с. 32].

Франко, особисто знайомий із Єжем (той був дописувачем газети «Przyjaciel ludu», яку видавав Франко разом із Вислоухом), знав його художні твори, критичні і публіцистичні праці, активно полемізував із ним стосовно важливих проблем літературного і громадського життя.

У цьому контексті найперше слід згадати рецензію на першу збірку Яна Каспровича¹ «Поезії», видану 1889 року у Львівському видавництві «Biblioteka Mrówki» з передмовою Єжа.

До Каспровича «ретроградна», «юнкерсько-реакційна» [27, с. 259] критика ставилася з нехиттю і навіть насторожено, а тому Франкова стаття про збірку Каспровича вирізнялася на тлі виступів тогочасної консервативної критики. Найбільше Франка захоплювало те, що в літературу прийшов представник трудового народу — «селянський син із Куяв, перейнятий демократичними поглядами» [1, с. 218], який добре знав почуття і страждання простолюду. І хоч у його поезії пробивалося те, що вже було сказано до нього (можливо, яскравіше і рішучіше), — «гарячий порив до поступу, братерства й любові, без якого немає поезії в новітньому значенні цього слова» [27, с. 259], — «молодоконсервативна»² преса забила на сполох. І це було, за словами Франка, «інстинктивне відчуття, те таємниче тремтіння, яке інколи охоплює знервованих, випечених салонних ляльок, коли в їхньому товаристві ні з того, ні з сього з'явиться мужик — простий мужик у сіряку, у важких чоботях, з грубими руками, від яких відгонить сильним запахом землі, що його годує» [27, с. 260]. Гостем з іншого світу постає в польській поезії Каспрович, його поезія сповнена цього іншого духу, який уловив Т. Єж і висловив своє враження в передмові до збірки: «Мені здається, коханий пане, що серед наших сучасних поетів Ви виступаєте з своїм особистим творчим обличчям; з яскраво вираженою самобутністю, з викарбуванням на Вашому чолі доводом, що кастальське джерело в Польщі не висохло» (цит. за: [27, с. 260]). Франкові імпонує ця влучна характеристика Каспровича Єжем. Франко в основному погоджується і з його оцінкою змісту і форми Каспровичової поезії. «В формі, — пише Мілковський, — я помітив сліди боротьби з труднощами, які справляють таке враження, немовби викликані навмисне; у змісті відчув відгомін тієї туги, болів і скарг, які становлять сутність життя поневолених народів» (цит. за: [27, с. 260]). Проте український літературознавець вважає за доцільне зробити уточнення, що існують різні види неволі, які мають відмінний характер: політична, економічна і духовна.

¹ Ян Каспрович (1860–1926) — польський письменник (деякий час був ректором Львівського університету), який разом із Франком у 80-х роках співробітничав у редакції газети «Kurjer Lwowski». Його ранні твори перейняті радикалізмом, протестом проти соціального гноблення. Обох митців єднала багаторічна щира дружба, але з середини 90-х років їхні шляхи розходяться. І. Франко почав гостро критикувати Каспровича, який неухильно скочувався на позиції декадансу: відходив від реалістичного зображення соціальних проблем, ненастанно заглиблювався у релігійно-філософські роздуми й самоаналіз.

² Йдеться про видання групи краківських консерваторів — проурядової партії, до складу якої входили великі землевласники та урядовці і яка в 1869 році виступила з політичним памфлетом «Tekka Stańczyka». Головним органом цих «молодих» консерваторів, або «станьчиків», був краківський журнал «Czas».

З приводу труднощів, які викликали в Єжа враження навмисне створених, Франко зазначає, що це справді труднощі, спричинені боротьбою сильного й оригінального таланту з традицією — чужою йому польською і західноєвропейською романтичною школою: «Пан Каспрович реаліст за своєю природою, поет жорстокої, але здорової дійсності, тим часом традиція романтичної школи веде його в світ примар і фантастичних постатей, утоплеників, надхмарних дів, наяд і дріад, ангелів і чортів та інших декоративних істот цього ґатунку... це романтичне лахміття, яке подекуди могло ще мати місце в поезії Словацького, в поезії Каспровича вражає як грубий анахронізм» [27, с. 261]. Дослідник застерігає Каспровича ще від однієї надмірності — закоханості в абстрактну поезію та історіософські розмисли (теж рудимент традиції), що є неприродним для його стилю.

Таким чином, творчість Каспровича стала для обох критиків приводом для розмови про витрати романтизму і шляхи розвитку польського реалізму.

Стосовно порівняння Каспровича з Шевченком, який, за словами Єжа, черпав зміст своїх творів з того самого джерела, то Іван Якович вважає таке зіставлення доцільнішим, ніж порівняння Шевченка з Красінським чи Сирокомлею. І все ж він уточнює, що головна подібність польського та українського митців у подібності життєвих доль, соціальному походженні: «Передусім маємо тут дві ягоди з того самого поля, двох селянських синів, які власною важкою працею піднялися “з сірого натовпу простих людей”, по щаблях безлічі страждань і принижень видряпалися на ті височини, на яких, хоч і не зовсім тепло та вигідно, але з яких, зате, видно широко, з яких орлиним оком можна осягнути далекі горизонти, розпізнати круті й заплутані стежки людські» [27, с. 260]. Тоді як природа, темперамент і характер їхньої поезії різняться настільки, наскільки відрізняються темпераменти українця і поляка.

І. Франко розмірковує, а то й полемізує з Т. Єжем не лише стосовно літературних, але й злободенних соціально-політичних проблем. Скажімо, стаття «Ще раз про галицькі заворушення» з'явилася як спроба оперативного відгуку на статтю Т. Єжа «Про заворушення в Галичині». У статті І. Франко розвиває, уточнює чи й заперечує окремі думки польського колеги з приводу виступів у Галичині, при цьому звертає увагу на два головні чинники, стосовно яких виникла полеміка, а саме: австрійський уряд із його конституцією і галицька шляхта. Гостріше, ніж його опонент, Франко критикує австрійську конституцію, яка аж ніяк не ліквідує соціальну різницю (Єж дотримувався протилежної думки), переконливо доводячи, що основний закон Австро-Угорщини є всуціль капіталістичний, на користь німецькому капіталізму, а виборче право, встановлене конституцією, спрямоване проти робітників і селян, на захист інтересів капіталістів і шляхти.

Існують певні розбіжності у поглядах обох дослідників на становище і роль галицької шляхти. І це закономірно: Мілковський як виразник пропольських позицій надмірно акцентує на утисках австрійського уряду та опозиційності до нього галицької шляхти, намагається переконати, що саме «Австрія обдарувала Галичину єзуїтами» (цит. за: [44, с. 444]). Франко рішуче спростовує подібні судження, вважає твердження про опозиційність польської шляхти перебільшенням, оскільки її об'єднують з австрійськими урядовцями класові інтереси, тому-

то шляхта без особливих вагань переходить із опозиційного табору в урядовий (ну, чим не нинішня політична ситуація в Україні?!). За словами, Франка, саме шляхта активно сприяла полонізації українців у Галичині, поширенню тут езуїтства, і як висновок: «... свободи, надані Галичині Австрією, є справді конституційні, але Галичина не користується з них тільки тому, що шляхта цього не хоче!» [44, с. 444].

Не будемо вдаватися до детальнішого аналізу цієї статті (вона може стати предметом окремої розмови для істориків чи політологів), а лише зазначимо, що дієві стосунки І. Франка і Т. Єжа — цікава сторінка в історії українсько-польських літературних і суспільних взаємин, яка чекає на сумлінних дослідників.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вервес Г. Польська література і Україна. — К.: Рад. письменник, 1985. — 381 с.
2. Франко І. Збір. творів: У 50 т. — К.: Наук. думка, 1980. — Т. 27. — 464 с. Далі при поси­ланні на це видання вказуватимемо том і сторінку в тексті.
3. Bernacki W. Zygmunt Fortunat Miłkowski // Wybitni polacy XIX wieku. Leksykon biograficzny. — Kraków: Wyd-ctwo Literackie, 1998. — S. 244-252.
4. Klejner J., Maciąg W. Zarys dziejów literatury polskiej. — Wrocław, 1974. — 591 s.
5. Ostrowska M. T. T. Jez (Zygmunt Miłkowski). Zycie i twórczość. — Kraków, 1936. — 626 s.
6. Wojciehowski K. Dzieje literatury polskiej. — London, 1943. — 418 s.